

<https://doi.org/10.62837/2024.9.83>

NURANƏ KƏRİMOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

nurane.kerimova.2001@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ NÖVLƏRİ

Xülasə

Məqalə ingilis dilində söz yaradıcılığı prosesinin növlərini və hər birinin spesifik cəhətlərini qeyd edir. Fikrimcə, aparılan qeydlərlə məqalənin imkanları daxilində söz yaradıcılığının nəzəri aspektləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olunmuşdur. Müasir İngilis dilində söz yaradılması dilin dinamik və dəyişkən xarakteri ilə istiqamətləndirilir. Söz yaradıcılığı, dilin mövcud materiallarından istifadə edərək müəyyən struktural və semantik formulalar və qaydalar əsasında sözlərin yaradılması prosesidir. Yeni sözlər yaratmaq üçün bir neçə üsul vardır: törəmə, birləşdirmə, qarışdırma və qısaltma—bunlar dilin uyğunlaşma və yaradıcılıq qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu modellər dilin inkişafını və yeni ifadələrin yaradılmasını təmin edir. Hər modelin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və dilin dinamikliyini artırır.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, derivasiya, suffiks, prefiks, konversiya, mürəkkəbləşmə, qısaltma.

Keywords: word formation, derivation, suffix, prefix, conversion, compounding, shortening.

Ключевые слова: словообразование, деривация, суффикс, приставка, конверсия, словосложение, сокращение.

Dil, müasir cəmiyyətin dinamikası ilə birlikdə inkişaf edir. Dilin zənginləşməsi, onun ifadə imkanlarının genişlənməsi və yeni anlayışların mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, söz yaradıcılığı dilin daha geniş ifadə imkanlarına malik olmasına kömək edir. Söz yaradıcılığı qrammatika və leksikologiya ilə əlaqəli bir dilçilik sahəsi olaraq, qrammatikanın maddi imkanları ilə fəaliyyət göstərir və nəticə etibarı ilə dilin lüğət tərkibinə yeni leksik vahidlər gətirir. [1, s. 169]

İngilis dilində söz yaratma modelləri yeni lüğətin necə yarandığı və təkamülü ilə bağlı ətraflı təsəvvür yaradır. Bu modellər törəmə (derivasiya), mürəkkəbləşmə, qısaltma (clipping), qarışdırma (blending), çevrilmə (konversiya) və qarışdırma daxil olmaqla bir neçə kateqoriyada təsnif edilə bilər. Rus dilçiləri olan Ginsburq və başqaları sözyaratma modelləri kimi morfoloji (düzəltmə sözlər) və sintaktik (mürəkkəb sözlər) üsulları göstərirlər. Burada affiksasiya bir həvəsləndirici əsas, mürəkkəb sözlər isə birdən çox həvəsləndirici əsasla malikdir. [4, s. 108] Müasir İngilis dilində söz yaradan üsullar məhsuldar (söz düzəltmə, mürəkkəbləşmə, qısaltma) və qeyri-məhsuldar (səsdəyişmə, vurğudəyişmə, səslərin imitasiyası, qarışdırma) olmaqla iki kateqoriyaya ayrılır. Bu səbəbdən bəzi elmi lüğətlərdə

sözyaratma formaları kimi prefiksasiya, suffiksasiya, konversiya və mürəkkəbləşmə əsas götürülür. [3] Bu proseslərin hər biri ingilis dilinin çevikliyini və dinamizmini nümayiş etdirir, onun mədəni dəyişikliklərə, texnoloji irəliləyişlərə və sosial dəyişikliklərə cavab olaraq uyğunlaşmasına və böyüməsinə imkan verir.

Derivasiya söz kökünə prefix və suffikslərin artırılması, həmçinin heç bir formal vasitə olmadan konversiya etməni nəzərdə tutur. Bu model nəticələrə nüanslı mənalara və müxtəlif qrammatik funksiyalara çatdırmağa imkan verir. İngilis dilində şəkilçilər yerli və alınma olur. Milli şəkilçilər Qədim İngilis dilindən gələn Germanik mənşəli şəkilçilərdir. Alınma şəkilçilər isə əksərən fransız (-ance, -age, -ment), latın (re-, sub-, inter-, dis-), yunan (un-, ex-, anti-) mənşəlidir.

Prefikslər söz kökündən öncə gəlir. Prefikslər, əlavə olunduğu sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişə bilmir (en- və be- istisna olmaqla). Prefikslər həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin – sözünü və bəzi zərflərin yaradılmasında istifadə edilir. Müasir ingilis dilində 51 prefiks mövcuddur ki, bunlar da sinxronik və diaxronik baxımdan təsərif olunur. Prefikslər diaxronik baxımdan milli və alınma ola bilər. Sinxronik baxımdan isə 6 prinsipə əsasən qruplaşdırılır:

1. Yaratdığı nitq hissələrinə görə: prefikslərin əksəriyyəti isim (42 model), sifət (41 model) və feil (22 model) düzəldir. Lakin söz yaradıcılığı ilə bağlı statistikalar göstərir ki, prefiksəl söz yaradıcılığının əsas hissəsini feil (42%) və sifət (33.5%) düzəldilməsi təşkil edir. [5, s.42]

2. Kökün leksiko-qrammatik xüsusiyyətinə görə: deverbal, denominal və s.

3. Semantik xüsusiyyətinə görə: monosemantik, polisemantik;

4. Üslubi referensiyasına görə: neytral üslubi referensiyaya malik şəkilçilər (under-, re-, un-), xüsusi üslubi çalara malik şəkilçilər (uni-, pseudo-, bi-, ultra-, super-)

5. Şəkilçinin məhsuldarlıq səviyyəsinə görə: yüksək məhsuldar, məhsuldar, qeyri-məhsuldar;

6. Şəkilçinin ilkin mənasına görə. [4]

Prefikslər ifadə etdiyi denotativ mənaya görə də bir çox qrupa ayrılır:

1) İnkərarlıq bildirən prefikslər: un-, non-, dis-, a-, in-, və s. ;

2) Əkslik və çatışmazlıq anlamı verən prefikslər: un- (untie), dis- (disconnect), de- (decentralize), və s.;

3) Təkrarlıq bildirən prefiks – re- (refresh, re-enter);

4) Zaman və ardıcılıq bildirən prefikslər: pre- (pre-production), post- (postcolonial), fore- (foresee), ex- (ex-wife), və s.;

5) Yerləşmə bildirən (lokativ) prefikslər: sub- (subway), inter- (international), trans- (trans-atlantic), və s.;

6) Aşağılayıcı anlam daşıyan prefikslər: mis- (mistress), mal- (malfunctioning), pseudo- (pseudo-writer), under-(underestimate), və s. [4]

Suffikslər sözün kökü və ya başlanğıc formasına əlavə olunur. Suffikslərin əsas məqsədi sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu göstərməkdir (məsələn, isim və ya

sifət). Bəzi suffikslərdə var ki, sadəcə əlavə olunduğu sözü bir semantic qrupdan digərinə keçirir. Məsələn, “friendship” sözündə şəkilçi ismi konkret haldan mücərrədə keçirib, lakin nitq hissəsi dəyişməyib. İngilis dilində iki və daha çox suffiks birləşərək mürəkkəb şəkilçi və ya suffikslər zənciri yarada bilər: -ically (ic+al+ly), -ably (able+ ly), -ation (ate+ion), və s. Suffikslər də prefiksdə olduğu kimi yaranan nitq hissəsinə, kökün hansı nitq hissəsi olmasına, üslubi xüsusiyyətlərinə və məhsuldarlıq dərəcəsinə görə bir çox qruplara ayrılır. Suffikslər isim (-er, -ess, -hood, -ness, -tion), sifət (-y, -less, -ic, -ful, -ous), feil (-en, -fy, -ize) və zərf (-ly, -ward) yaradılmasında istifadə olunur. Kökün leksiko-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə denominal, deverbil və de-adyektiv suffikslər mövcuddur. Suffikslər söz düzəltmək qabiliyyətinə görə işlək və ölü ola bilər. İşlək suffikslər məhsuldar ya da qeyri-məhsuldar olaraq söz yaradıcılığında iştirak edir. Lakin -le (handle), -ie (birdie), -l (seal), -t (height), -d (dead) kimi ölü suffikslər artıq söz yaradıcılığında istifadə olunmur. Derivasiyanın bir növü isə heç bir şəkilçi əlavə edilmədən yeni sözlərin yaradılmasıdır. Konversiya, eyni zamanda semantik törəmə, sıfır törəmə (sıfır derivasiya) olaraq da bilinən morfoloji bir prosesdir, burada bir söz forma dəyişmədən qrammatik kateqoriyasını dəyişir. və ya sıfır-derivasiya adlanan bu model İngilis dilinin lüğət tərkibini yeni sözlərlə zənginləşdirməkdə yüksək məhsuldar hesab olunur. İngilis dilində dönüş, adlar, feil, sifət və zərf arasında baş verir. Əsasən isim-feil (paper-to paper, to run-a run), sifət-feil (brief-to brief), sifət-isim (clear-the clear) modelləri məşhurdur. Burada sözlərin kökləri və ya başlanğıc formaları fonetik baxımdan identik olsa da, müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar. Semantik əlaqələrinin növlərinə görə sadaladığımız modellər də denominal feillər (ismin feilə çevrilməsi) və deverbil isimlər (feilin ismə çevrilməsi) olmaqla 2 əsas qrupa ayrılır. Denominal feillər obyektədən istifadə, obyektin əldə edilməsi və obyektə aid hərəkəti ifadə edir: saw – to saw, fish – to fish, butcher – to butcher, və s. Deverbil isimlər isə hərəkətin icraçısını, yerini, nəticəsini göstərir: to help – a help (kömək edən insan), to drive – drive (cığır), və s. [4]

Konversiyaya diaxronik aspektdən yanaşdığımız zaman bəzi sözlərin şəkilçi itirmə səbəbindən hazırda konversiya kimi qəbul edildiyini görürük: məsələn qədim ingilis dilində sevgi “lufu”, sevmək feili “lufian” şəklində idi, lakin zamanla feildəki şəkilçi yoxa çıxmış və müasir halını almışdır. [4, s. 137] Eyni vəziyyəti answer – to answer (andswaru- andswarian) cütündə də müşahidə edirik. Konversiya və ya dönüş müxtəlif qrammatik kateqoriyalar arasında problemsiz bir keçid imkanı verir, dilin çevikliyini artırır. Dönüş, gündəlik danışq və ədəbiyyat kontekstlərində aşkar edilir. Məsələn, "to google " və ya "a friend request" ifadələri müasir istifadədə dönüşün dinamik xarakterini nümayiş etdirir. Bu uyğunlaşma, yalnız dilin inkişafını əks etdirməkdə deyil, həm də ünsiyyət üslublarına təsir göstərməkdədir.

Kombinasiya (compounding), iki və ya daha çox müstəqil sözü birləşdirərək yeni bir termin yaradan geniş yayılmış bir kəlmə yaratma modelidir. Mürəkkəb sözlər bütöv, ayrı və defislə yazıla bilər, bu da onların çoxyönlüliyünü göstərir.

Birləşmələrə “snowman”, “toothbrush” tipli klassik nümunələri göstərə bilərik. Bu model mürəkkəb fikirləri qısa şəkildə göstərdiyi üçün mənasının çatdırılmasında səmərəli bir yoldur. Gündəlik həyatımızda yaranan yeni anlayışlar üçün birləşmə linqvistik innovasiyanın məhsuldar vasitəsi olaraq qalır. Bu proses, xüsusilə elm və texnologiya kimi ixtisaslaşmış sahələrdə ingilis lüğətini zənginləşdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, “cell biology” və “climate change” kimi terminlər, müvafiq fikirləri bir araya gətirərək kompleks anlayışları tək bir, ardıcıl bir termin halında necə təsvir edə biləcəyini nümayiş etdirir. Kombinasiyadan istifadə, yazının axıcılığını artıraraq tədqiqatçıların mürəkkəb nəzəriyyələri və tapıntıları daha rahat ifadə etməsinə kömək edir. Daha da əhəmiyyətli, kombinasiya dinamik təbiəti sayəsində inkişaf edən elmi paradigmaları əks etdirən yeni terminlərin yaradılmasına imkan tanıyır. Kombinasiya, spesifik sahələr arasında boşluqları aradan qaldıran ümumi bir lüğət təqdim edərək interdisiplinar ünsiyyəti təşviq edir. “earthquake-resistant” (earthquake+resistant) və “information-sharing” (information+sharing) kimi terminlər, birləşmələrin fərqli tədqiqat sahələri arasında körpü yaratma potensialını nümayiş etdirir. Müxtəlif peşəkarların bir-biri ilə paylaşdıqları dil çərçivəsi sayəsində birləşmələr əməkdaşlığı və bilik mübadiləsini artırır, nəticədə elmi araşdırma və innovasiyanı təmin edir. Digər bir söz yaratma modeli isə kəsmə (clipping) və ya qısaltma (shortening) adlandırılır. Qısaltma dilçilikdə daha uzun bir sözün mənasını qoruyaraq daha qısa forma salınması prosesidir. Bu, gündəlik dildə, xüsusilə qeyri-rəsmi və danışiq nitqində tez-tez rast gəlinən bir hadisədir. Məsələn, “advertisement” sözü “ad”, “telephone” sözü isə “phone” kimi qısaldılır. Bu proses danışanlara daha qısa və effektiv şəkildə ünsiyyət qurmağa imkan verir, lakin mənanın aydınlığı və başa düşülməsi qorunur. Qısaltmanın müxtəlif növləri var və bu, sözün hansı hissəsinin qısaldılmasından asılıdır. Məsələn, son qısaltmada (back clipping – apocope) sözün sonu (məsələn, “gymnasium” sözündən “gym”) çıxarılır, ön qısaltmada (fore-clipping – apheresis) isə başlanğıc hissəsi (məsələn, “telephone” sözündə “tele”) çıxarılır. Həmçinin, orta qısaltma (middle clipping – syncope) da var, burada sözün orta hissəsi çıxarılır və birləşmiş qısaltma iki sözün hissələrinin birləşməsi ilə yaranır (məsələn, “science fiction” üçün “sci-fi” kimi). Bu qısaltma üsulu sözləri tanınan və istifadəsi asan hala gətirir. Qısaltmanın bir növü olan qrafik abreviaturalar yalnız yazıda sözlərin qısaldılmasıdır, məsələn Mon (Monday), Yorks (Yorkshire), Dr. (doctor), sgt. (sergeant) kimi sözlər yazıda qısaldılır, lakin tələffüzdə bütün səslənir. Akronimlər isə həm yazılışda, həm də tələffüzdə qısaldılmış abreviaturalardır – SOS, UNO, BBC, interpol və s. Bu tip abreviaturalar xüsusən də müasir dövrdə telefon yazışmalarında istifadə olunur, məsələn JK, İDK və s.

Qarışdırma (blending) yeni termin yaradarkən iki və daha çox sözün hissələrini birləşdirərək söz əmələ gəlməsinə daha əyləncəli yanaşmanı təmsil edir. Məsələn, “brunch” “breakfast” və “lunch” sözlərini, “smog” isə “smoke” və “fog” sözlərini birləşdirir. Spork (spoon+fork), digicam (digital+camera), ginormous (gigantic+enormous), motel (motor+hotel), goodbye (God be with you) kimi sözlər

qarışdırmanın gündəlik həyatda necə tətbiq olunduğunu, yeni söz yaratmaqda, fikrin ekspressiv ifadəsində bu modelin əhəmiyyətini göstərir. Beləliklə, qarışdırma dilin dəyişən cəmiyyət meylləri ilə ayaqlaşmaq üçün necə təkamül edə biləcəyini əks etdirir, müasir ideyaları yığcam formada əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi Dilçilik. Bakı, Şərq-qərb, 2006. 280s.
2. Booij, G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. Oxford University Press, 2007
3. English Grammar Today: An A–Z of Spoken and Written Grammar. Cambridge University Press, 2016
4. Ginzburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. Moscow, 1979. P 272.
5. Hacıyeva A. English Lexicology. Bakı, 2011. s. 238
6. Plag, I. Word-Formation in English. Cambridge University Press, 2003.

N.Karimova

Types of word formation in contemporary English

Summary

Word creation in modern English is driven by the dynamic and changing nature of the language. Word-formation is the process of creating words from the material available in the language after certain structural and semantic formulas and patterns. There are several ways to create new words: derivation, compounding, blending, and clipping—demonstrating the adaptability and creativity of language. All these models ensure the development of language and the creation of new expressions. Each model has its own unique features and enhances the dynamism of the language.

Н. Каримова

Виды словообразования в современном английском языке

Резюме

Словообразование в современном английском языке обусловлено динамичной и изменчивой природой языка. Словообразование — это процесс создания слов из имеющегося в языке материала по определенным структурным и семантическим формулам и моделям. Существует несколько способов создания новых слов: деривация, словосложение, смешивание и вырезание, демонстрирующие адаптивность и креативность языка. Все эти модели обеспечивают развитие языка и создание новых выражений. Каждая модель имеет свои уникальные особенности и усиливает динамичность языка.

Rəyçi: Fil.f.d., dos. İ.F.Şirinova

Azərbaycan dillər Universiteti, İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrası